

بزرگ بن شهريار رامهرمزی و کتاب او عجایب الهند

تاریخ دریافت مقاله: ۹۷/۰۸/۲۶

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۷/۰۹/۰۵

عباس احمدوند^۱

چکیده

بزرگ بن شهريار رامهرمزی (۲۹۹-۳۹۹ ه.ق)، ناخدای ایرانی قرون سوم و چهارم هجری است که بیشتر شهرتش را از مسافرت‌ها و تهورهای دریایی در خلیج فارس، دریای سرخ و اقیانوس هند، مدیون گردآوری داستان‌هایی از سفرهای دریایی دریانوردان، تاجران و دیگر مسافران دریا از قرن سوم به بعد می‌باشد. بزرگ با بازآفرینی خلاقانه داستان‌های مذکور، تصویری واقعی، روشن، دقیق و در عین حال آمیخته با خیال را از حضور و تفوق دریانوردان ایرانی، به ویژه سیرافی، در طی قرون سوم و چهارم در خلیج فارس، دریای عمان، دریای سرخ، اقیانوس هند و آب‌های اطراف سرزمین چین ارائه کرده است. نوشتار حاضر، با بهره‌گیری از رویکرد زمینه‌شناسی تاریخی به سامان رسیده و نتیجه می‌گیرد که بزرگ بن شهريار رامهرمزی و کتاب او با عنوان *عجایب الهند* اصل و ریشه‌ای ایرانی داشته است.

مقدمه

بزرگ بن شهريار رامهرمزی، ناخدایی ایرانی است که کتابی مشهور را به نام *عجایب الهند* در شرح عجایب اقیانوس هند گردآوری و تألیف نموده است. عنوان کامل کتاب بنا بر چاپ لیدن طی سال‌های ۱۸۸۳-۱۸۸۶ م.، *عجایب الهند بره و بحر و جزیره است*؛ اما در تازه‌ترین چاپ کتاب (ابوظبی، ۲۰۰۰ م.)، ضماین به کار رفته در عنوان کتاب، به شکل مؤنث آمده و کتاب این‌گونه نام‌گذاری شده است: *عجایب الهند بره و بحر و جزایرها*. در این پژوهش، نام کتاب به اختصار *عجایب الهند* آورده شده و پس از ارائه آخرین یافته‌های در دسترس درباره زندگی و شخصیت بزرگ بن شهريار، به تحلیل و بررسی آن پرداخته شده است.

معرفی نویسنده

در هدیه‌العارفین *اسماء المؤلفین و آثار المصنفین*، ذیل نام رامهرمزی، یزدل بن شهريار، جز اطلاعاتی که از داستان‌های کتاب *عجایب الهند* بیان می‌کند، اطلاعات دیگری در مورد آن به خواننده نمی‌دهد (بغدادی، ۱۹۹۲ م.، ج ۲: ۵۳۵؛ کراچکوفسکی، ۱۳۹۳: ۱۱۶). نام و نسب نویسنده، اصالت ایرانی او را نشان می‌دهد (Hourani, 1995: 68; Freeman - Grenville, 1982: 63). با آن‌که کراچکوفسکی او را جاشوی کشتی می‌داند، دیگر محققان او را ناخدا/ رئیس یا صاحب کشتی و از طبقه نجبا به شمار آورده‌اند (بروکلمان، ۱۹۷۵ م.، ج ۴: ۲۵۱؛ میله، ۱۹۶۲ م.، ج ۲: ۲۳۲؛ تشر و مقبول احمد، ۱۳۸۷: ۳۵؛ Shafiq, 2011).

کلیدواژه

خلیج فارس؛ بزرگ بن شهريار رامهرمزی؛ *عجایب الهند*؛ دریانوردی ایرانیان؛ اقیانوس هند؛ سیراف.

۱. دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه شهید بهشتی.

داستان‌های گردآوری شده در *عجایب الهند*، بعدها در قالب داستان‌های سندباد بحری و نیز مجموعه هزار و یک شب بازآفرینی شد (Hourani, 1995: 74)؛ کراچکوفسکی، ۱۳۹۳: ۱۱۵).

از آنجا که در ادبیات عجایب، داده‌ها و اطلاعات جغرافیایی و جهان‌شناسانه بیشتر رویکردی تخیلی دارد (آل. ریچر برنبرگ^۱، ماده ادبیات عجایب^۲، در *دانشنامه ادبیات عربی*، ج ۱)، موضوع این کتاب نیز چنان که از عنوان آن پیداست، ذکر داستان‌های شگفت‌انگیز و بیشتر تخیلی در باب سفرهای دریایی اقیانوس هند است. نام‌گذاری این کتاب را می‌توان به سبب باور نویسنده درباره عجایب هند دانست؛ چنان که در آغاز کتاب تصریح کرده که خداوند تمامی شگفتی‌های جهان را به ده جزو تقسیم کرده و نه جزو آن را در شرق قرار داده و از آن میان، هشت جزو را به طور ویژه در چین و هند قرار داده است (رامهریزی، ۱۸۸۳-۱۸۸۶، ج: ۲).

محتوای عجایب الهند

کتاب با بسمله آغاز شده و پس از ذکر مخلوقات گوناگون خداوند و اعمال عجیب آنان، بلافاصله از برخی عجایب هند سخن رفته است (همان: ۱-۲). در این کتاب نگاهی اجمالی اما نزدیک به زندگی در دریا در آن روزگار عرضه شده است (Hourani, 1995: 68). به سبب آنکه صاحبان کالاها، ناخداها و خدمه کشتی‌ها در قهوه‌خانه‌ها استراحت می‌کردند و داستان‌هایی راست و دروغ از عجایبی را که دیده بودند، نقل می‌کردند (Ibid: 73)، تقریباً نیمی از داستان‌های *عجایب الهند* به ناخداها، صاحبان کشتی‌ها، قضات، اطباء و دیگر افراد شریف مربوط می‌شود (shafiq, 2011: 55). موضوعات اصلی کتاب زندگی در دریا، تجارت، سفر و عجایب جهان در دریا و خشکی است (Ibid: 61-72)؛ رامهریزی، ۱۸۸۳-۱۸۸۶: ۱۸۸۶، ۱۸۸۶، ۱۱، ۱۲، ۱۵، ۲۰، ۳۹، ۴۱، ۴۷، ۶۲-۶۵، ۶۳، ۱۰۴، ۶۶). داستان‌های کتاب عمدتاً در محدوده دریای سرخ، خلیج فارس، اقیانوس هند که نویسنده آن را

رامهریزی در نیمه نخست قرن چهارم، اقیانوس هند را درنوردیده است (حمیده، ۱۹۹۵م: ۱۸۷). میان محققان در آن که آیا بزرگ بن شهریار نویسنده *عجایب الهند* است یا خیر نیز اختلاف نظر وجود دارد؛ هر چند برخی از آنان به نوعی از نگارش یا تصنیف کتاب در حدود سال ۳۴۲ ه.ق به وسیله رامهریزی سخن می‌گویند (Hourani, 1995: 68)؛ میلی، ۱۳۸۱: ۲۳۲؛ تشنر و مقبول احمد، ۱۳۸۷: ۳۵). به نظر می‌رسد بزرگ بن شهریار در واقع داستان‌هایی را که از اواخر قرن سوم هجری در میان ناخداها، جاشوها و تاجران عمدتاً سیرافی رواج داشته، گردآوری و بازنگاری کرده است (sarton, 1975: 974)؛ بروکلمان، ۱۹۷۵م، ج: ۴، ۲۵۱؛ ۶۵-۶۶؛ Hourani, 1995: 65-66؛ جدول 2: (shafiq, 2011).

بزرگ بن شهریار مطالبی را از گزارش‌های سلیمان سیرافی نقل کرده، بی‌آنکه نام کتاب او، *سلسله التواریخ یا أخبار الصین و الهند* (نگاشته در سال ۲۳۷ ه.ق) را ذکر کند (Ahmadvand, 1998: 438). ضمن آن که گفته شده که *عجایب الهند* در اصل به فارسی بوده که از میان رفته، معلوم نیست چه زمانی به عربی برگردانیده شده است (رائین، ۱۳۵۰، ج: ۱: ۳۷۹). با این همه تنها می‌توان با قاطعیت گفت ریشه و اصل داستان‌های این کتاب، ایرانی است (Freeman - Grenville, 1982: 63).

عجایب الهند؛ کتابی داستان‌گونه

با توجه به وجود داستان‌های این کتاب، پیش از بزرگ بن شهریار و نیز با توجه به اضافاتی که بعدها در آن صورت گرفته است (Hourani, 1995: 68)، احتمالاً بزرگ بن شهریار با گردآوری داستان‌هایی از عجایب و شگفتی‌های دریا، جزایر، موجودات زنده و مناظر جغرافیایی، در واقع درصدد پاسخ به علاقه مسافران دریا نسبت به این‌گونه داستان‌ها بوده است (میله‌لی، ۱۹۶۲م: ۲۳۲؛ حمیده، ۱۹۹۵م: ۱۸۷). از این رو، باید قصه‌پردازان اصلی کتاب را جاشوان، ناخدایان و تاجران دانست که در فاصله سال‌های ۲۸۸-۳۴۲ ه.ق به سفرهای دریایی می‌رفته‌اند (کراچکوفسکی، ۱۳۹۳: ۱۱۶). سفرهای دریایی این مسافران، در رشد جغرافیا و گسترش دامنه اکتشافات دریایی تأثیری شگرف برجای نهاد (حمیده، ۱۹۹۵م: ۱۸۷؛ تشنر و مقبول احمد، ۱۳۸۷: ۳۵).

1. L.Richter - Bernburg
2. Aja,ib Literature
3. *Encyclopedia of Arabic Literature*

به ویژه آن که در برخی داستان‌ها، بزرگ بن شهریار، سال وقوع رخدادها را نیز آورده و بر دقت و پویایی داستان‌های خود افزوده است (رامهرمزی، ۱۸۸۳-۱۸۸۶: ۴۹، ۵۴، ۶۰، ۶۷). بنابراین باید *عجایب‌الهند* را اثر ادبی ممتازی به شمار آورد که ارزش آن از بهترین بخش‌های *سندبادنامه* کمتر که نیست، گاه برتر نیز هست (کراچکوفسکی، ۱۳۹۳: ۱۱۶).

اهمیت دیگر *عجایب‌الهند* در این است که درباره بیش از ۱۲۰ مکان جغرافیایی، به اجمال یا تفصیل سخن رانده است (رامهرمزی، ۲۰۰۰م. : ۱۸۶-۱۹۲). همچنین می‌توان در این کتاب، شمار بسیاری از اصطلاحات دریانوردی رایج در سده‌های سوم و چهارم هجری را مشاهده کرد (همان: ۱۹۳-۲۰۳). در پرتو داستان‌های *عجایب‌الهند*، می‌توان با نام و نشان بسیاری از ناخداها و تاجران ایرانی، به ویژه سیرافی سده‌های سوم و چهارم هجری آشنا شد (Hourani, 1995: 65 - 66؛ جدول ۲: shafiq, 2011). داستان‌های کتاب به خوبی از رونق دریانوردی سیرافی‌ها از خلیج فارس تا اقیانوس هند و دریای چین طی سده‌های سوم و چهارم خبر می‌دهد (رامهرمزی، ۱۸۸۳-۱۸۸۶: ۱۶-۱۷؛ Hourani, 1995: 78). این دریانوردان و تاجران سیرافی، راویان اصلی بزرگ بن شهریار هستند که وی در نقل مطالب به آنان اعتماد داشت و با این همه، به منظور افزایش صحت نقل قول‌ها، دیده‌های خویش را نیز بر آن‌ها افزوده است (همان: ۵، ۱۲، ۱۴، ۱۹، ۶۲؛ حمیده، ۱۹۹۵م. : ۱۸۷).

چاپ و ترجمه *عجایب‌الهند*

در باب انتشار این کتاب باید گفت نخست، شارل شفر^۱، نسخه‌ای از آن کتاب را از روی نسخه مسجد ایاصوفیه برای خود تهیه کرد (Freeman - Grenville, 1982: 64). این نسخه مبنای ترجمه فرانسوی آل. مارسل دوک^۲ شد و سپس فان درلیت^۳ آن را با شرح و تعلیقات، در لیدن (۱۸۸۳-۱۸۸۶م.) منتشر ساخت (میه‌لی، ۱۳۸۱: ۲۳۲؛ Freeman - Grenville, 1982: 64). در ۱۳۲۶ نیز با تکیه بر چاپ لیدن، *عجایب‌الهند*

دریای هند و دریای چین می‌خواند و نیز سواحل آن‌ها رخ داده است (shafiq, 2011: 39). با این همه، به نظر می‌رسد وضعیت یکسان اقتصادی - اجتماعی این آب‌ها، آن‌ها را نزد بزرگ بن شهریار یک واحد «الهند» قرار داده است (Ibid: 39). کتاب سرشار از مبالغه‌ها و داستان‌های ترسناک است، اما با وجود این، تصویری صادق از جزایر هند ارائه می‌دهد (بروکلمان، ۱۹۷۵م.، ج ۴: ۲۵۱). از میان عجایب و داستان‌های کتاب، جزئیاتی از حقایق نیز به چشم می‌خورد (Hourani, 1995: 68). برخی حوادث کتاب که در فاصله سال‌های ۳۰۳ تا ۳۴۰ ه.ق رخ داده، نشان می‌دهد که این حوادث از دایره خیال بسی فراتر است (حمیده، ۱۹۹۵م. : ۱۸۷). به گفته کراچکوفسکی، بر اساس تحقیقات نباید تمامی داستان‌های *عجایب‌الهند* را کاملاً خرافی دانست که خارج از زمان و مکانی معین رخ داده است (کراچکوفسکی، ۱۳۹۳: ۱۱۵). تشریح معتقد است با آن‌که جنبه افسانه‌ای و تخیلی کتاب غلبه دارد، نباید به طور کل داستان‌های آن را نادرست شمرد و در مطالعات جدی جغرافیایی و اکتشافات مسلمانان از نظر دور داشت (تشنر و مقبول احمد، ۱۳۸۷: ۳۵). در این کتاب احوال سواحل شرقی آفریقا، بلاد عرب، جزیره‌های اقیانوس هند و دریای چین، جزیره جاوه، احوال سفاله زنج یا زنگبار و جزایر وقواق و نیز ظاهراً جزایر ژاپن آمده است (Hourani, 1995: 68؛ حمیده، ۱۹۹۵م. : ۱۸۷؛ کراچکوفسکی، ۱۳۹۳: ۱۱۶).

اهمیت *عجایب‌الهند*

این کتاب حاوی ۱۰۲ داستان در موضوعات گوناگون است که از لحاظ حجم با یکدیگر متفاوتند (کراچکوفسکی، ۱۳۹۳: ۱۱۶)؛ البته فریمن گرنویل، شمار داستان‌ها را ۱۳۶ می‌داند (Free - man - Grenville, 1982: 64). در یک جای *عجایب‌الهند*، وصفی کوتاه از ماهی یا گیاه یا اعجوبه‌ای خاص در میان است و در جایی دیگر گزارش رخداد و حادثه‌ای در خشکی یا دریا که گاه شکل داستان خطرجویی یا درام اخلاقی به خود می‌گیرد و البته با مهارت هنری فراوان در چندین صفحه یا چند سطر عرضه می‌شود (کراچکوفسکی، ۱۳۹۳: ۱۱۶). از این رو می‌توان گفت که این داستان‌ها ساخته و پرداخته سخن‌پردازی هنرمند است که داستان خویش را به سبکی زنده و روان و به وضعی تجسم‌بخش و مؤثر عرضه داشته است.

1. Charles Schefer
2. L. Marcel Devic
3. P.A. Van der Lith

الجغرافیین العرب و مقتطفات من آثارهم، دمشق: دارالفکر.
 - راتین، اسماعیل. (۱۳۵۰). *دریانوردی ایرانیان*. تهران: سکه.
 - رامهرمزی، بزرگ بن شهريار. (۱۸۸۶-۱۸۸۳ م.). *عجایب هند*. ترجمه فرانسوی مارسل دوک. Paris: E. J. Brill.
 - _____ . (۲۰۰۰ م. = ۱۴۲۱ ه.ق) *عجایب الهند: برها و بحرها و جزائرها*. تحقیق عبدالله محمد الحبشی. ابوظبی: المجمع الثقافي.
 - کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ. (۱۳۹۳). *تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
 - میه‌لی، آلدو. (۱۹۶۲ م.). *العلم عند العرب و أثره فی تطور العلم العالمی*. ترجمه محمد یوسف موسی و عبدالحلیم النجار. قاهره: دار القائم.

منابع انگلیسی

- Ahmadvand, Abbas. (1998). "China and Islamic World as Narrated By SulaymanSirafi". *Proceedings of the International Conference on History of China's Foreign Relations*. Beijing Languages and Cultures College. Beijing. 16-18 October 2015, 434-443; *Encyclopedia of Arabic Literature*. edited by. Julie Scott Meisami and Paul Starkey. Rutledge. London and New York.
 - Freeman - Grenville, G.S.P. (1982). Some Thoughts on Buzurg Ibn Shahriyar al - Ramhormuzi: The Book of the Wonders of India. *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*. Bd. 28. from Zinj to Zanzibar: Studies in History. Trade and Society on the Eastern Coast of Africa.
 - Hourani, George Fedlo. (1995). *Arab Seafaring in the Indian Ocean in ancient and early Medieval times*. Princeton University Press.
 - Sarton, George. (1975). *Introduction to the History of Science*. vol 1. From Homer to Omar Khayyam. Robert E. Krieger Publishing Company. INC. Malabar. Florida.
 - Shafiq, Suhanna. (2011). *The Maritime Culture in the Kitab. Aja. ib aL Hind (The Book of the Marvels of India) By Buzurg Ibn Shahriyar (d. 399/ 1009)*. M.A thesis. University of Exeter.

در قاهره منتشر شد (بروکلمان، ۱۹۷۵ م.، ج ۴: ۲۵۲). در ۱۹۲۸ م. پیتر کیونل^۱ *عجایب الهند* را از روی ترجمه فرانسوی به انگلیسی ترجمه و در لندن منتشر کرد (میه‌لی، ۱۳۸۱: ۲۳۲). در ۱۹۵۴ م. ژان سواژه^۲ ترجمه فرانسوی تازه‌ای از آن را در دمشق منتشر و در ۱۹۵۹ م. نیز آر.ارلیخ^۳ این کتاب را به روسی ترجمه کرد. اس.پی. فریمن گرنویل نیز در ۱۹۸۴ م. کتاب را مجدداً به انگلیسی برگرداند. در ۲۰۱۱ م. نیز هیکویچی یاجیما^۴ *عجایب الهند* را به ژاپنی ترجمه کرد.

نتیجه‌گیری

اثبات حضور موفق و مقتدرانه دریایی ایرانیان، مستندات محکم دارد که یکی از آن‌ها کتاب *عجایب الهند*، نگاشته بزرگ بن شهريار رامهرمزی است. این کتاب با ریشه اصیل ایرانی خود، در واقع عصاره‌ای است از گزارش‌ها و داستان‌های دریانوردی دریانوردان گوناگون ایرانی و عمدتاً سیرافی که نشان می‌دهد این دریانوردان، به سهولت، به قصد سیاحت، زیارت، تجارت و یا جستجوگری، طی چندین قرن، محدوده‌ها و آبراهه‌هایی را از خلیج فارس تا دریای عمان، دریای سرخ، اقیانوس هند و آب‌های اطراف چین درمی‌نوردیدند و تفوق دریایی ایرانیان را در پهنه آبی گسترده‌ای به رخ همگان می‌کشیدند.

منابع فارسی

- بروکلمان، کارل. (۱۹۷۵ م.). *تاریخ الأدب العربی*. ترجمه سید یعقوب بکر و رمضان عبدالتواب. قاهره: دارالمعارف بمصر.
 - بغدادی، اسماعیل باشا. (۱۴۱۳ ه.ق = ۱۹۹۲ م.). *هدیه العارفین أسماء المؤلفین و آثار المصنفین*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
 - تشنر، فرانتس گوستاو؛ مقبول احمد. (۱۳۸۷). *دانش جغرافیایی مسلمانان: تاریخچه آراء مکاتب، آثار و نقشه‌های جغرافیایی در تمدن اسلامی*. ترجمه محمدحسن گنجی و عبدالحسن آذرنگ. تهران: نشر کتاب مرجع.
 - حمیده، عبدالرحمن. (۱۴۱۶ ه.ق = ۱۹۹۵ م.). *أعلام*

1. Peter Quennel
 2. J.Sauvaget
 3. R.I.Ehrlich
 4. Hikoichi Yajima